

ЛЕКСІКА-ФРАЗЕАЛАГІЧНАЯ РАЗНАСТАЙНАСЦЬ БЕЛАРУСКІХ ЛЕТАПІСАЎ

This article describes the lexico-phrasological varieties of the ancient Belorussian language in chronicles.

Летапісы займаюць адметнае месца сярод помнікаў беларускага пісьменства. Паводле жанравай прыналежнасці яны кваліфікуюцца як творы літаратурна-гістарычныя. У мапаграфіі В.А. Чамярыцкага «Беларускія летапісы як помнікі літаратуры» [1] выяўлена генетычная сувязь паміж асобнымі спісамі, рэдакцыямі і летапіснымі зводамі беларускага летапісання перыяду Вялікага княства Літоўскага. Даследчык пераканаўча засведчыў, што гэта цэласныя літаратурныя творы эпохі беларускага сярэднявечча. У адрозненне ад традыцыйных летапісаў папярэдняга (так званага агульнаўсходнеславянскага) перыяду, дзе звесткі падаваліся ў храналагічным парадку на працягу доўгага часу нярэдка некалькімі пакаленнямі летапісцаў, беларускія летапісы маюць літаратурную сюжэткампазіцыйную структуру і выразныя прыкметы аўтарскай апрацоўкі тэксту. Акадэмік Яўхім Карскі, заснавальнік беларускага мовазнаўства (пач. ХХ ст.), засяродзіў увагу даследчыкаў на тым, што ў беларускіх летапісах рана праявіліся адметныя асаблівасці як у форме, так і ў змесце, а таксама ў настройах і пачуццях іх складальнікаў [2]. Напісаныя на старажытнай беларускай мове, яны даюць разнастайны матэрыял для вывучэння гістарычнай фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу, лексікі і фразеалогіі. У прыватнасці, Я. Карскі вылучыў як «выдатную» з'яву беларускай летапіснай традыцыі перадачу прыналежнасці не праз назоўнікі роднага склону, а пераважна прыналежнымі прыметнікамі: *брат Олгирдавъ, пана Спытковая, князя Семенова сына Михаила, дву братов скиргаиловых, коморники князя великого Ягайловы*. Я. Карскі звярнуў увагу на ўстойлівае адлюстраванне ў летапісах акання, пра што сведчыць напісанне шматлікіх слоў, дзе на месцы этымалагічна правільнага *a* пісалася *o*: *у комноте, кроковского, пригодала, корати* і інш. Пра лексіку гэтых твораў Я. Карскі абмежаваўся асобнымі заўвагамі, але яны маюць сваю значнасць. У прыватнасці, зважаецца, што ў тэксце Увараўскага (Слуцкага) і Віленскага летапісаў неадзінкавыя выпадкі ўжывання стараславянізмаў і нязначная колькасць паланізмаў, а ў спісе Красінскага і Рачынскага павялічваецца колькасць паланізмаў і амаль адсутнічае стараславянская лексіка. З гэтых меркаванняў вынікае, што аснову летапісаў (а іх Я. Карскі прызнаваў тыповымі для I і II зводаў беларускіх летапісаў) складае беларускамоўная лексіка, а не якая іншая [3].

Летапісы змяшчаюць разнастайны матэрыял для вывучэння беларускай гісторыі, культуры, практычнага вопыту папярэдняга, што ў поўным аб'ёме пакуль не запатрабавана з-за недастатковай вывучанасці мовы гэтых тэкстаў, найперш іх лексічнага складу. Надзённая задача сучаснага беларускага мовазнаўства – вывучэнне сістэмнай арганізацыі і семантычнага аб'ёму паняццяў лексікі і фразеалогіі старажытнай мовы. Даследаванне можна праводзіць як у сінхронным плане (разглядаючы моўныя працэсы ў межах пэўнага гістарычнага перыяду), так і ў дыяхранічным (прасочваючы развіццё моўных адзінак ад старажытнасці да сучаснасці).

Паколькі лексіка-фразеалагічны матэрыял ахоплівае ўсе сферы рэчаіснасці, ёсць мэтазгоднасць структурызаваць яго па семантычных групам. У адпаведнасці з фармальна-граматычнай прыналежнасцю моўных адзінак вылучаюцца такія семантычныя класы, як *субстантыўны, атрыбутыўны, прэдыкатыўны, акалічнасны*. У межах семантычнага класа праводзіцца дэталізацыя паводле ідэйна-тэматычнага прынцыпу. Такім чынам, семантычны клас са значэннем *прэдыкатыўнасці*, які аб'ядноўвае адзінкі, адпаведныя дзеяслову, уключае ў сябе семантычныя групы *ўзаемадзеяння, ўзаемаадносін, паводзін, адносін*,

стану, а таксама дзеяння, скіраванага на аб'ект.

Летапісная тэматыка, скіраваная ў значнай ступені на апісанне ваенных дзеянняў, адлюстроўвае найбольш процістаянне (ваеннае ці палітычнае) двух процілеглых бакоў. Таму, да прыкладу, семантычная група *ўзаемадзеяння* ўтрымлівае лексіка-фразеалагічныя адзінкі з лексічным значэннем дзеяння або працэсу, утворанага ў выніку ўзаемаасувязі, узаемаабу-моўленасці некалькіх суб'ектаў (у час бітвы, пад час уступлення ў вайну ці вядзення вайны). Найчасцей гэта адносіны адназначнай супроцьпастаўленасці моўных адзінак, нярэдка антанімічнага плана. Гэта значыць, што ў межах семантычнай групы *ўзаемадзеяння* аб'ядноўваюцца моўныя адзінкі са значэннем 'перамагчы' (*наголову побіты, наголову паразіты, паразіты доцэнту, побіты до смерці, плац отрымаці, гору взяті (одержжати), моц переломіти, звятязство зыскати (одержжати, относіти, веніовати), победу одержжати*), 'атрымаць паражэнне' (*бітву пройграці*), 'наступаць' (*ідти на нь, поіти противу, выступіти противу к о м у, стати противу к о г о, войну поднести, войну сточіти, войну творіти, на дорозе заступіти, прііти изгоном, войною доходіти*), 'адступаць' (*устремішася на бег, тыл подати, плещи дати, уносіти голову, уносіти здорове, ногам дати волю*) [4].

У семантычнай групе *ўзаемаадносін*, што аб'ядноўвае лексіку грамадска-палітычнай сферы і адлюстроўвае агульны стан чалавечых узаемаадносін, знаходзяцца поруч лексемы са значэннем 'ладзіць добрыя, прыязныя адносіны паміж князямі, дзяржаўнымі дзеячамі, сваякамі' (*быти (жыти) у (великои) милости, быти у (великои) милости и (великои) ласце, быти у любви и в (великои) милости, быти в (великои, велице) любви, быти у сердци и у приязни, у одинацтве быти, быти (жыти) в покои, быти у великих дружбах, заодно жыти (дрьжати), горазд жыти, взяті межси собою братство, у братство прііти, братерство мети, розумети едино, едно мысліти, воіти у прыязнь, мети прыязнь, поіти у еднане и у великую братскую прыязнь, поіти до згоды, быти (жыти) у великои ласце, в згоде жыти, мешкати в (великои) згоде и милости*), 'правакаваць варожыя адносіны' (*мети неприязнь, в незгоде жыти, не мети згоды, не розлівати милости п а м і ж к і м, быти не у любви не у дружбе жыти, вочы лупіти*), 'мець уладу над кім' (*быти в большинстве, быти в большеи почестности, мети (оказовати) зверхность, мети в моцы*), 'быць у падпарадкаванні' (*быти в руках, у воли быти у к о г о, быти у (великом) послушенстве, веру держжати*), 'пайсці да каго ў залежнасць' (*присягу и послушенство выконати, присягу потомного послушенства учиніти, послушенство, присягу, подданство и голд отдати, поддатися на ласку (в ласку), поддатися в опеку, поддатися в моц, поддатися (датися) в руки, поддатися в иго*), 'аддаць каго ў залежнасць' (*подати в оборону, подати в моц, дати в руки, поддати на веру к о г о, до голду примусіти*), 'пакарыць' (*подбіти под (свой) голд, под ярмо привести (подбіти), под себе подбіти, под (свою) моц подбіти, под свою власть подбіти, в (свою) моц побрати, покори под нозе, ярмом обтяжыти*), 'вызваліцца з няволі, залежнасці, набыць волю' (*ярмо скинути, з ярма выбавітисся, з послушенства выламатисся, з моцы выбавітисся, з голду выбитисся, з повинности выбитисся*). Заклучэнне ці скасаванне пэўнай дамоўленасці, дагавору – гэта таксама акт добрых ці дрэнных узаемаадносін паміж людзьмі. У беларускіх летапісах сустракаем шматлікія моўныя выразы са значэннем 'прысягнуць, заставацца верным прысязе' (*правду дати, присягу дати (отдати), присягу учиніти, правду доконати, крестное целование учиніти, присягою ствердіти ш т о, держжати на слове к о г о, быти в (по) правде, быти в докончании, быти в докончании и в доброй прыязни*), а таксама антанімічныя ім са значэннем 'здрадзіць прысязе, свайму слову' (*забыти добра и приязни, опустіти докончание и прыязнь, присягу (-и) п(е)реступіти, переступіти слюб и правду, переступіти крестное целование, преступіти крестное целование и докончание, запам'ятати крестного целования и докончания, кондицію премирая преступіти, слово (свое) задним обычаем отменіти*), 'узяць з каго прысягу' (*правду взяті (брати), укрепіти к о г о присягою, присягою обовязати, привести до присяги, отобрати присягу*

от кого), 'вызваліць каго ад прысягі' (прысягу зложыць з кога, з прысягі выпустыць).

Семантычная група лексіка-фразеалагічных адзінак узаемаадносін даволі значная. Ад старажытнасці ў сучаснай беларускай народна-дыялектнай і літаратурнай мове захаваліся неадзінкавыя выразы, якія праявіліся ва ўласна фразеалагізмы з выразнай экспрэсіяй і яркай стылістычнай афарбоўкай: *драць вочы, вочы выбіраць (выймаць, дзёрці, калоць, пароць), ісці вайною, заступіць дарогу, быць у ласцы, налажыць ярмо на шыю, ярмо скінуць, падтаптаць (падбіць) пад ногі, не дацца воўку ў зубы, даць слова, трымацца (свайго) слова ды інш.* Вывучэнне мовы беларускіх летапісаў у развіцці – ад старажытнасці да сучаснасці – дае магчымасць адшукаць вытокі цэлых пластоў сучаснай беларускай лексікі.

ЛІТАРАТУРА

1. Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – Мн.: Навука і тэхніка, 1969.
2. Карский Е.Ф. Белоруссы. Т. 3. Кн. 2. Очерки словесности белорусского племени. П., 1921.
3. Тамсама.
4. Ілюстрацыйны матэрыял падаецца паводле выданняў: Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1975. Т. 32; Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1980. Т. 35.